

Intelektualna i duchowa uczta

Publikacje IPN pozwalają na fascynującą podróż po najnowszych dziejach Polski – opisują wydarzenia dramatyczne i radosne, zjawiska znane i zapomniane, bohaterów i zdrajców, ukazują przypadki ludzkiej niezłomności i upadku.

DR KAROL NAWROCKI,
PREZES IPN

Dziś w Warszawie rozpoczęło się święto czytelników książki religijnej – dobrej, wartościowej książki zakorzenionej w kulturze i dziedzictwie cywilizacji zachodniej, do której przynależymy. Odbywające się po raz 26. Targi Wydawców Katolickich nie tylko stały się ważnym punktem na mapie kulturalnych wydarzeń stolicy, lecz także na trwałe wpisały się w życie kulturalne naszego kraju. Od wielu lat gromadzą wystawców z całej Polski, prezentując dorobek wydawniczy oficyn kościelnych, zakonnych i świeckich, które specjalizują się w problematyce religioznawstwa, historii kościołów i związków wyznaniowych oraz zagadnień związanych z etyką religijną i człowieczeństwem. Niewątpliwie wśród wystawców ważne miejsce zajmuje Wydawnictwo Instytutu Pamięci Narodowej, oferujące ogromny i zróżnicowany zbiór publikacji, obejmujący zarówno prace naukowe, jak i popularnonaukowe i edukacyjne – monografie i studia, dokumenty i świadectwa, biografie i albumy, relacje i wspomnienia, pamiętniki i dzienniki – autorstwa świeckich ludzi nauki, historyków IPN, świętych Kościoła katolickiego, a także znanych i cenionych, moralnych i religijnych autorów chrześcijańskich różnych wyznań.

Dzieje kościołów i związków wyznaniowych na ziemiach polskich – w czasie II wojny światowej i w latach ludowej Polski – cieszą się niesłabnącym zainteresowaniem badaczy. Na tle zderzenia religii z ideologiami totalitarnymi

MIKOŁAJ BUŁAK

„Długa tradycja i ciągły rozwój targów sprawiły, że dzisiaj jest to ważne forum wymiany myśli i doświadczeń między przedstawicielami środowiska wydawców publikacji religijnych, miejsce spotkań i nawiązywania dobrych relacji wśród bibliotekarzy, księgarzy i całych rodzin

można bowiem nie tylko odtworzyć jednostkowe dzieje duchownych czy wiernych, opisać losy wspólnot, lecz także poddać refleksji mechanizmy zniewalania człowieka – zarówno w wymiarze fizycznym, jak i duchowym. Instytut Pamięci Narodowej wydał liczne publikacje dotyczące historii Kościoła w latach okupacji – niemieckiej i sowieckiej oraz uporządkował badania nad dziejami kościołów i związków wyznaniowych w latach powojennych. Pozwalają one poznać historię kościołów i represji, którymi

doświadczał je reżim komunistyczny, ale także umożliwiają głębszy wgląd w istotę czerwonego totalitaryzmu. Przybliżają jego założenia ideologiczne, opisują narzędzia polityki antyklerykalnej oraz pozwalają poznać sylwetki scenarzystów działań antywyznaniowych i ich bezpośrednich wykonawców.

Z myślą o tej czterodniowej, intelektualnej i duchowej uczcie miłośników książki katolickiej przygotowaliśmy katalog publikacji dotyczących historii kościołów

i związków wyznaniowych na terenie Polski (także okupowanej) w XX w., zawierający sprofilowane nowości i zapowiedzi wydawnicze w bieżącej ofercie handlowej Wydawnictwa IPN, jak również – a może przede wszystkim – w celu przypomnienia dotychczasowego dorobku wydawniczego IPN w przedmiotowej problematyce, obrazującego skalę badań naukowych podjętych w IPN na przestrzeni 21 lat istnienia instytutu. Pozwalają one na fascynującą podróż po najnowszych dziejach Polski – opisując wydarzenia dramatyczne i radosne, zjawiska znane i zapomniane, bohaterów i zdrajców, ukazując przypadki ludzkiej niezłomności i upadku.

Stałym punktem programu Targów Wydawców Katolickich jest konkurs na Nagrodę Stowarzyszenia Wydawców Katolickich – Feniks. Wyróżnienie jest przyznawane w kilkunastu kategoriach tematycznych, poczynając od kategorii literackiej czy edytorskiej, przez publikację dla dzieci i młodzieży, multimedia, książki historyczne oraz współczesną i tradycyjną muzykę chrześcijańską. Już teraz gorąco gratuluję laureatom tej prestiżowej nagrody, niemniej w tym miejscu warto przypomnieć, że Wydawnictwo IPN ma na swoim koncie bogaty wachlarz nagród i wyróżnień. Wyróżnieniem tego konkursu. Przypomnijmy bardzo dobrze przyjęte przez czytelników albumowe biografie wielkich hierarchów Kościoła katolickiego, ze zdjęciami znakomitej jakości, z interesującą zawartością merytoryczną i przepiękną szatą graficzną, jak *Arcybiskup Ignacy Tokarczuk (1918–2012)*. *Metropolita przemyski obrządku łacińskiego Mariusza Krzysztofińskiego (Rzeszów–Warszawa 2019)*, *Kardynał Stefan Wyszyński 1901–1981*,

autorstwa Rafała Łatki, Beaty Mackiewicz, ks. Dominika Zamiaty (Warszawa 2019), *August Hlond 1881–1948* Łukasza Kobieli (Warszawa–Wrocław 2018) czy *Arcybiskup Antoni Baraniak 1904–1977*, pióra Konrada Białeckiego, Rafała Łatki, Rafała Reczka i Elżbiety Wojcieszek (Poznań–Warszawa 2017). Uwadze czytelników polecamy także wielokrotnie nagradzane opracowania autorów: *Wywiad PRL a Watykan 1962–1978* Władysława Bułhaka (Warszawa 2019), *Episkopat Polski wobec stosunków państwo–Kościół i rzeczywistości społeczno-politycznej PRL 1970–1989* Rafała Łatki (Warszawa 2019).

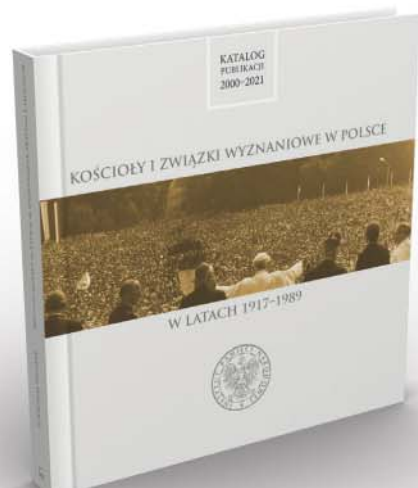
Nie dalej jak dwa tygodnie temu byliśmy świadkami beatyfikacji Prymasa Tysiąclecia kard. Stefana Wyszyńskiego. W tym roku uczciliśmy także 120. rocznicę urodzin i 40. rocznicę śmierci tego wybitnego Polaka. Nakładem Instytutu Pamięci Narodowej ukazały się liczne świadectwa niestrudzonej, duchowej spuścizny prymasowskiej, jak choćby zainicjowana w 2017 r. publikacja zapisków *Pro memoria* czy seria wydawnicza *Stefan Kardynał Wyszyński Prymas Polski. Dzieła zebrane*. Wychodząc naprzeciw oczekiwaniom społecznym, Wydawnictwo IPN przygotowało popularnonaukową biografię kard. Wyszyńskiego w perspektywie jego aktywności religijnej i społecznej oraz nauczania (Rafał Łatka, Beata Mackiewicz, ks. Dominik Zamiaty, *Prymas Stefan Wyszyński. Biografia*, IPN – Soli Deo, Warszawa 2020). Książka jest dostępna w wersji angielskiej i włoskiej (także do darmowego pobrania w Bibliotece Cyfrowej IPN), a w przygotowaniu są kolejne wersje obcojęzyczne: niemiecka, węgierska, słowacka

i hiszpańska. Czytelników zainteresowanych zgłębianiem dziedzictwa papieża Jana Pawła II i Prymasa Tysiąclecia, tym samym pogłębianiem swojej duchowej wrażliwości, zachęcam do sięgnięcia po – wydaną pod patronatem honorowym Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej Andrzeja Dudy – popularnonaukową serię wydawniczą *Literatura i pamięć*, będącą efektem współpracy z Fundacją Rozwoju Systemów Edukacji. Wydane w 2020 r. książki: *Pisarz, który został papieżem* Krzysztofa Dybciaka i *Pisarstwo Prymasa Tysiąclecia* ks. Jerzego Sikory dowodzą, że twórczość wielkich Polaków jest niezwykle piękna i przemijająca także pod względem literackim.

Długa tradycja i ciągły rozwój targów sprawiły, że dzisiaj jest to ważne forum wymiany myśli i doświadczeń między przedstawicielami środowiska wydawców publikacji religijnych, miejsce spotkań i nawiązywania dobrych relacji wśród bibliotekarzy, księgarzy i całych rodzin. Dla czytelników będzie to natomiast doskonałą okazją do spotkania i rozmowy z ulubionymi autorami. Każdy będzie mógł znaleźć dla siebie coś interesującego. Jestem przekonany, że stali bywalcy Targów i wszyscy miłośnicy książki nie tylko katolickiej docenią przygotowane dla nich spotkania z autorami, jak również inne atrakcje kulturalne.

Z nieskrywaną dumą zapraszam Państwa do odwiedzenia stoiska wydawniczego Instytutu Pamięci Narodowej podczas XXVI Targów Wydawców Katolickich 23–26 września w Arkadach Kubickiego na Zamku Królewskim w Warszawie. Życzę Państwu udanych targów i towarzyszących im spotkań.

P
O
L
E
C
A
M
Y
!

Targi Wydawców Katolickich

Zamek Królewski – Arkady Kubickiego

Program spotkań – stoisko nr 74

24 września (piątek)

12:00–13:00	dr Kazimierz Krajewski	Oblicza zdrady?
13:00–14:00	Adam Hlebowicz	Zostali na Wschodzie

25 września (sobota)

12:00–13:00	dr hab. Łucja Marek	Ile z nauki, ile z ideologii. Religioznawstwo w PRL?
13:00–14:00	dr hab. Ewa Rzeczkowska	Władysław Siła-Nowicki. Żołnierz i konspirator 1939–1956
14:00–15:00	dr Adam Pleskaczyński	Wartheland. Dzieje zbrodni

Znacznie więcej niż duszpasterstwo. Relacje państwo–Kościół w ostatniej dekadzie PRL

W dekadzie lat osiemdziesiątych stosunki między władzami PRL a Kościołem miały zmienny charakter.

Wynikało to z podejścia komunistycznych dygnitarzy do relacji z tą instytucją, która miała bezpośredni związek z sytuacją społeczno-polityczną PRL.

DR HAB. RAFAŁ ŁATKA
BIURO BADAŃ
HISTORYCZNYCH IPN

Powstanie Solidarności w 1980 r. spowodowało przeniesienie zainteresowania władz ze zwalczania duchowieństwa na kontrolę nad nowo powstałym związkiem. Doprowadziło również do istotnych zmian w polityce władz wobec Kościoła i liberalizacji wielu jej kluczowych elementów. Do intensywnego zwalczania Kościoła powrócono po negatywnej ocenie przebiegu drugiej pielgrzymki Jana Pawła II do PRL w 1983 r. Okres ten trwał do przełomu lat 1985/1986. Nastąpił wtedy powrót do niektórych elementów wrogiej wobec niego polityki z poprzednich dekad. Jako jego kres można traktować rozpoczęcie rozmów przygotowawczych do trzeciej pielgrzymki papieskiej do kraju. Ostatni okres istnienia PRL stał pod znakiem realizowania koncepcji „współdziałania” z Kościołem, której głównym autorem był sam Wojciech Jaruzelski. Jej efekty nie okazały się dla twórcy stanu wojennego korzystne, bowiem wraz z biegiem czasu pozycja Kościoła w stosunkach z władzami rosła.

Relacje w „trójkącie”

Wybuch strajków lipcowo-sierpniowych w 1980 r. stanowił spore zaskoczenie dla władz PRL. Znacznie lepiej z powagi sytuacji zdawali sobie sprawę polscy biskupi, którzy ustami kard. Wyszyńskiego kilkakrotnie zwracali władzom uwagę na pogarszającą się sytuację społeczno-polityczną. Po raz pierwszy w kwestii strajków prymas zabrał głos w czasie nabożeństwa w Wambierzycach Śląskich 17 sierpnia. W swojej wypowiedzi podkreślił: „świat robotniczy podejmuje starania o należne narodowi prawa społeczne, moralne, ekonomiczne”. Jednocześnie jednak zwracał uwagę, że należy „zwracać rzetelnie w poczuciu odpowiedzialności sumienia”.

Władze starały się zażegnać kryzys ustępstwami o charakterze ekonomicznym, nie przyniosło to jednak efektu, wobec czego do wytonowania napięcia próbowano wykorzystywać autorytet prymasa Wyszyńskiego i Kościoła. Postanowiono w tym celu wyeksponować jego kazanie wygłoszone 26 sierpnia na Jasnej

Górze, które zawierało pozytywne dla władz elementy. Podjęto wobec tego decyzję, by opublikować je w mediach, w tym celu specjalnie je zmanipulowano. Ostatecznie, dzięki temu, że już kilka dni później zawarte zostały „Porozumienia Sierpniowe”, sprawa kazania z Jasnej Góry nie wywołała prawie żadnych rozdziewików między Kościołem a strajkującymi. Komunistyczne władze doceniły wysiłek Kościoła, trafnie zauważając, że w okresie wydarzeń sierpniowych biskupi na czele z prymasem Wyszyńskim oddziaływali „w kierunku rozwiązań pokojowych, nawołując do dialogu i rozsądku” i nie byli zainteresowani pogłębianiem kryzysu, obawiając się, że doprowadzi do nieprzewidywalnych konsekwencji.

Zasadniczo Kościół, definiując własną rolę społeczną, uznawał, iż nie może w swoich słowach i działaniach wspierać konkretnych ugrupowań politycznych. Polskie duchowieństwo na czele z Episkopatem nie traktowało Solidarności jako bytu o takim charakterze, lecz jako organizację stanowiącą wyraz dążeń dużej części społeczeństwa. Do funkcji, jakie pełniła ta instytucja wobec nowo powstałego związku zawodowego, można zaliczyć przede wszystkim rolę doradcy i pośrednika w kontaktach z władzami.

Relacje w trójkącie Kościół–władze–Solidarność w okresie od sierpnia 1980 r. do grudnia 1981 r. miały kluczowe znaczenie dla sytuacji społeczno-politycznej PRL. Władze starały się z jednej strony przeciwdziałać zbytniemu zbliżeniu między duchowieństwem a działaczami opozycyjnymi, zaś z drugiej wykorzystywać autorytet Kościoła do uspokajania nastrojów społecznych. Jak zapisano w jednym z najważniejszych dokumentów Wydziału Administracyjnego KC PZPR, wyrażenia sierpniowe postawiły przed władzami: „nowe problemy, wynikające z dokonujących się przeobrażeń społeczno-politycznych w kraju”. Charakteryzowało się ono znacznymi ustępstwami wobec biskupów i rezygnacją z niektórych elementów polityki wyznaniowej. Szczególnie wyraźnie było to widoczne w budownictwie sakralnym, gdzie zauważalny był ogromny wzrost wydawanych pozwoleń na budowę nowych świątyń.

Władze miały świadomość, że ustępstwa wobec kościoła wzmacniają jego pozycję w ramach systemu panującego w PRL. Świadczy o tym wyraźna analiza Wydziału Admini-

stracyjnego KC PZPR: „(...) poczynione wobec kościoła koncesje w wyniku żądań ostatnich miesięcy, różnorakie powiązania z kościołem nowych struktur społecznych, głównie ruchu związkowego Solidarność, (...) poszerzają w sposób zasadniczy bazę i możliwości oddziaływania społecznego kościoła”. Liberalizacja miała jednak swoje wyraźnie wytyczone granice, określone przez założenia ustrojowe.

Stan wojenny

Wprowadzenie stanu wojennego stanowiło zaskoczenie dla polskiego Kościoła i spotkało się z jego dość wyraźnie akcentowanym sprzeciwem. Wyrażał on swoje negatywne stanowisko przez praktycznie cały czas trwania. Prymas i poszczególni biskupi o jego wprowadzeniu zostali poinformowani osobiście przez członków Urzędu ds. Wyznań lub przedstawicieli MSW albo – jak w przypadku kilku biskupów – przez władze lokalne. Osobiste poinformowanie członków Episkopatu Polski miało na celu poznanie ich opinii na ten temat i ewentualnego wykorzystania Kościoła do uspokojenia nastrojów społecznych. Po raz pierwszy prymas Glemp wyraził swoje stanowisko w czasie swojej homilii na Jasnej Górze 13 grudnia. Mówił w nim o spokojnym rozpatrzeniu sytuacji i przemyśleniu wszelkich działań, by uniknąć rozlewu krwi. Zasadniczym celem polskich biskupów było w początkowym okresie stanu wojennego zadbanie, by nie doszło do eskalacji konfliktu i kolejnych ofiar.

15 grudnia odbyło się posiedzenie Rady Głównej Episkopatu, która jeszcze tego samego dnia opublikowała komunikat ze swojego posiedzenia. Słowa zawarte w tym dokumencie pełne były współczucia dla całego narodu i zrozumienia sytuacji społecznej. Mówiono w nim także o tym, że wiele osób zostało pozbawionych wolności, rozszerzając się strajki, a sytuacja powoduje społeczne rozgorzyczenie. Tekst komunikatu był wyrażony w ostrych słowach, zawierał krytykę władz, które w przekonaniu biskupów zniweczyły społeczne nadzieje i oczekiwania. 17 grudnia prymas Glemp podjął jednak decyzję o wycofaniu komunikatu RG. Przyczyną były tragiczne wydarzenia w kopalni „Wujek”. Zmiana komunikatu na słowo prymasa nie była popularna w Episkopacie i nie wszyscy

” Druga wizyta Jana Pawła II w kraju była sukcesem komunistycznych władz tylko pod względem zapewnienia jej spokojnego przebiegu. W krótkiej perspektywie czasowej mogła być z tego powodu oceniana jako sukces władz, ale w dłuższej perspektywie okazała się dla nich porażką

jego członkowie ją zaakceptowali. Wieczorem tego dnia prymas wygłosił w Gnieźnie kazanie, w którym powiedział, że „nie ma ważniejszej rzeczy niż życie ludzkie (...) nikt nie jest uprawniony, by targnąć się na życie drugiego”. Wypowiedź prymasa była na rękę władzom, które chciały wygaszenia akcji protestacyjnej

i wytonowania nastrojów społecznych. Abp Glemp konsekwentnie realizował politykę uspokajania nastrojów społecznych i przekonywał, że należy zaprzestać czynnego oporu przeciw władzom.

Od samego początku internowani i aresztowani mogli liczyć na pomoc Kościoła. Uwi-

docniło się to już w dwa dni po wprowadzeniu stanu wojennego. Biskupi wzywali wielokrotnie władze do uwolnienia wszystkich internowanych oraz do stworzenia godziwych warunków odosobnienia, gdy będą oczekiwać oni na zwolnienie. Biskupi podejmowali również interwencje na rzecz zwolnienia z internowania osób związanych z Kościołem. Episkopat już w kilka dni po wprowadzeniu stanu wojennego powołał organizacje mające nieść pomoc internowanym: Prymasowski Komitet Pomocy Osobom Pozbawionym Wolności i ich Rodzinom. Stało się to 17 grudnia 1981, faktyczną działalność Komitet zaczął prowadzić wraz z powołaniem struktur w styczniu 1982. Na czele Komitetu stał biskup Władysław Miziołek. Organizacja pod jego kierownictwem prowadziła działalność wielokierunkową: informacyjną, pomoc prawną, lekarską, materialną, pomoc osobom pozbawionym pracy. Wkrótce po

” Ojciec Święty w dniach 8–14 czerwca 1987 r. odwiedził: Warszawę, Lublin, Tarnów, Kraków, Szczecin, Gdynię, Gdańsk, Częstochowę i Łódź. Homilie Jana Pawła II w czasie wizyty i ich zasadniczy przekaz, który koncentrował się wokół zagadnienia wolności i praw człowieka, spotkały się z protestami i interwencjami władz

➔ Od lewej: gen. **Wojciech Jaruzelski**, papież **Jan Paweł II**, prymas **Józef Glemp**

powołaniu Prymasowskiego Komitetu powstały jej diecezjalne odpowiedniki. Pomoc dla internowanych i aresztowanych była jednym z najważniejszych elementów działalności Kościoła w stanie wojennym i była ona bardzo widoczna we wszystkich regionach kraju. Kolejnym niezwykle istotnym elementem pomocy dla internowanych i aresztowanych była postępowanie duszpasterska w miejscach odosobnienia.

Polityka władz wobec Kościoła w tym okresie opierała się głównie na przekonaniu, że należy przeprowadzić „usytuowanie miejsca i roli kościoła zgodnie z pryncypiami ustrojowymi socjalizmu, uwzględniając uwarunkowania historyczne i aktualia socjologiczne”. Podkreślano, że stałym elementem polityki władz jest rozwój konstruktywnego dialogu i współdziałania z Kościołem. Było to tym istotniejsze, że planowano wykorzystywać tak jak w okresie „Karnawału Solidarności” autorytet tej instytucji do tonowania nastrojów społecznych. Dostrzegano równocześnie, że Kościół wyraźnie opowiedział się przeciwko wprowadzeniu stanu wojennego i czytelnie przedstawiał postulaty będące w przekonaniu władz powodem do sytuacji sprzed 13 grudnia 1981. Nie zaprzestano rozpracowywania duchowieństwa i działań zmierzających do ograniczenia jego pozycji społecznej.

Istotną kwestią w relacjach państwo–Kościół była druga pielgrzymka Jana Pawła II do PRL. Zgodnie z zapowiedziami z roku 1979 Jan Paweł II miał po raz drugi przybyć do ojczyzny w 1982 r. Jednak wydarzenia, jakie nastąpiły po dacie 13 grudnia 1981 r., sprawiły, że sytuacja stała się zupełnie odmienna niż w czasie wcześniejszych negocjacji. Zmieniła sytuacja spowodowała, że zarówno rządzący PRL, jak i Episkopat mieli zupełnie rozbieżne oczekiwania związane z planowaną wizytą. Kościół chciał, by Jan Paweł II przybył do kraju, ale stawiał określone warunki, w jakich mogłoby dojść do wizyty. Zaliczyć do nich można takie postulaty jak: zniesienie stanu wojennego czy uwolnienie aresztowanych i internowanych. Władze nie miały zamiaru godzić się na takie postawienie sprawy i przedstawiły własne postulaty: odejście przez Jana Pawła II od „poli-

tyki Reagana”, rezygnacja z popierania, Solidarności przez Episkopat i krytykę tzw. wrogich kapłanów. Tak daleko idące różnice nie mogły doprowadzić do uzgodnienia terminu i zasad wizyty w 1982 r.

Negocjacje dotyczące wizyty podjęto ponownie w połowie 1982 r. Najbardziej istotnych uzgodnień dokonano w czasie spotkania prymasa Glempa z gen. Jaruzelskim, które odbyło się 8 listopada. Ustalono wtedy wstępnie datę przyjazdu papieża i najważniejsze warunki wizyty. Ostateczny program wizyty ustalono w czasie posiedzenia Komisji Wspólnej 18 kwietnia. W jego ramach papież odwiedził: Warszawę, Niepokalanów, Częstochowę, Jasną Górę, Poznań, Katowice, Wrocław, Górę św. Anny i Kraków. Władze miały istotne obiektywne, co do nabożeństwa w Nowej Hucie, ale ostatecznie zaakceptowały również ten punkt wizyty.

Po wprowadzeniu stanu wojennego polityka władz wobec Kościoła miała dość spójny charakter. Najważniejsze w jej ramach było korzystanie z autorytetu tej instytucji do uspokajania nastrojów społecznych i w tym celu prowadzono większość działań w odniesieniu do Kościoła. Z tego też powodu należało zdaniem kreatorów tej polityki zachowywać poprawne stosunki z hierarchią kościelną i duchowieństwem. Równocześnie jednak nie miano zamiaru pozwalać na „polityczne” zachowanie niektórych księży. Wobec tej części kleru prowadzono więc cały szereg działań zmierzających do ograniczenia ich zaangażowania w opozycję.

Antykościelny zwrot

Mimo wielu pozytywnych ocen pojawiających się w podsumowaniach i analizach partyjnych, nie ma raczej wśród historyków sporu, że druga wizyta Jana Pawła II w kraju była sukcesem komunistycznych władz tylko pod względem zapewnienia jej spokojnego przebiegu. W krótkiej perspektywie czasowej mogła być z tego powodu oceniana jako sukces władz, ale w dłuższej perspektywie okazała się dla nich porażką. Wobec tego władze postanowiły zaostriżyć politykę wobec Kościoła – dokonały

„antykościelnego zwrotu”. Po pierwsze, by zapobiec jego dalszemu wzmocnieniu, po drugie, by odzyskać stracone na jego rzecz w latach wcześniejszych pozycje i, po trzecie, by uchronić się przed zagrożeniem utrwalenia obecności Kościoła jako znaczącej siły na scenie politycznej. Postanowiono powrócić do stałego celu polityki władz wobec Kościoła w PRL, czyli ze-pchnięcia Kościoła do kruchości. Intensywna walka z Kościołem toczyła się w oparciu o te trzy fundamenty: walkę z krzyżem, pozakościelną działalnością duchownych oraz propagandę antykościelną.

Tego typu podejścia i wyraźnego zaostżenia polityki wobec Kościoła nie zmieniło porwanie i zabójstwo ks. Jerzego Popiełuszki, którego wiele okoliczności do dzisiaj nie zostało wyjaśnionych. Niemniej wywarło ono ogromny wpływ na stosunki państwo–Kościół i, szerzej patrząc, na sytuację społeczno-polityczną w PRL. Proces sprawców – oficerów SB – władze w instrumentalny sposób wykorzystywały do ataków na duchowieństwo i Episkopat. W każdym z województw miejscowy aparat bezpieczeństwa badał reakcje społeczne na zainscenizowany proces, sposób argumentacji oskarżonych esbeków czy wreszcie wyroków, jakie zapadły. Po morderstwie ks. Jerzego Popiełuszki stosunki państwo–Kościół pozostawały w zamrożeniu.

Liberalizacja/poprawa stosunków

Pewne zmiany w kierunku złagodzenia napięć władze podjęły jesienią 1985 r. i w 1986 r., gdy potrzebowały Kościoła do realizacji priorytetów swojej polityki: spokojnego przebiegu wyborów do Sejmu w październiku 1985 r. i zorganizowaniu spotkania W. Jaruzelskiego z Janem Pawłem II w czasie wizyty tego pierwszego w Rzymie, służącego wyjściu z izolacji międzynarodowej PRL. Inny cel, który stopniowo ujawniał się w podejściu władz do Kościoła, było pozyskanie go do szerszej współpracy, by uwiarygodnić się w oczach społeczeństwa.

Wyraźną poprawę stosunków wzajemnych możemy zaobserwować dopiero w 1986 r. Była ona związana przede wszystkim z negocjacjami i przygotowaniem

władz i Kościoła do III wizyty Jana Pawła II. Wśród komunistycznych dygnitarzy wokół W. Jaruzelskiego przewagę zyskali wtedy ludzie o nastawieniu pragmatycznym, planujący wykorzystać autorytet Kościoła w społeczeństwie do poprawienia odbioru społecznej siły na scenie politycznej.

Pierwszym sygnałem świadczącym o zmianie polityki władz była amnestia dla więźniów politycznych przeprowadzona w lipcu 1986 r. Niemniej jednak o możliwości przeprowadzenia trzeciej wizyty papieża rozmawiano już od grudnia 1985 r. W czasie posiedzenia Komisji Wspólnej z 23 grudnia kard. Macharski zaproponował, by trzecia pielgrzymka Jana Pawła II do kraju odbyła się w 1987 r. w związku z Krajowym Kongresem Eucharystycznym, a centralnym miejscem wizyty była Warszawa. Strona rządowa wstępnie przyjęła tę propozycję, ale jej reprezentanci apelowali, by: „działalność papieża w Polsce obliczona na pomoc w przezwyciężaniu kłopotów, przed którymi stoi naród, i by wystąpienia papieża nie konfliktowały z krajami socjalistycznymi i nie dały Zachodowi powodu do atakowania Polski”. Najważniejsze uzgodnienia, w tym ostateczne ustalenie programu, zapadły w czasie spotkania gen. Jaruzelskiego z prymasem Głempem, które odbyło się 22 grudnia.

Ostateczne decyzje zapadły w trakcie posiedzenia Komisji Wspólnej z 9 lutego 1987 r. W komunikacie poinformowano o terminie pielgrzymki i miastach, w jakich będzie przebywał papież. Ojciec Święty w dniach 8–14 czerwca miał odwiedzić: Warszawę, Częstochowę, Gdańsk, Kraków, Lublin, Łódź, Szczecin i Tarnów. W komunikacie z 7 kwietnia stwierdzono, że: „wizyta obok swego znaczenia religijnego przyczyni się do podniesienia moralności społecznej i umocnienia porozumienia narodowego. Komisja podkreśliła niezbędność unikania wszystkiego, co wypaczałoby taki sens i cel pielgrzymki papieskiej”.

Homilie Jana Pawła II w czasie wizyty i ich zasadniczy przekaz, który koncentrował się wokół zagadnienia wolności i praw człowieka, spotkały się z protestami i interwencjami władz. Największe niezadowolenie wzbudziła msza św. na Zaspie w Gdańsku,

gdzie Jan Paweł II wypowiedział słynne słowa: „chcę mówić o Was, a także w pewnym sensie za Was”. Ojciec Święty, by uspokoić władze, w ostatnim dniu pielgrzymki ponownie spotkał się z W. Jaruzelskim. Nie zmieniło to jednak faktu, że władze oceniały, w tajnych raportach, homilie i przemówienia papieża jako „konfrontacyjne”.

Relacje w schyłkowym okresie PRL

Po trzeciej pielgrzymce papieskiej polityka władz PRL wobec Kościoła była pełna niekonsekwencji i mimo że w optyce Wojciecha Jaruzelskiego była jednym z najistotniejszych elementów polityki państwa, to wydaje się, że nie była ona równocześnie zbyt głęboko przemyślana. Mimo dostrzegania wielu niekorzystnych zmian, jakie przyniosła III wizyta Jana Pawła II, nie rezygnowano z dalszych planów wykorzystania Kościoła do podbudowy własnej władzy. Jak ujmowano to w generalnych założeniach polityki wyznaniowej władz opracowanych w 1988: „Społeczne i gospodarcze cele polityki partii i państwa wyznaczają polityce wyznaniowej rolę istotnego instrumentu porozumienia narodowego zarówno przez zjednywanie szerokiego mas ludzi wierzących dla tej polityki, jak i przez neutralizację negatywnych postaw politycznych duchowieństwa”. Mimo że zakładany wcześniej program włączenia Episkopatu w wykreowanie nowego układu społeczno-politycznego okazał się wobec postawy biskupów i papieża niemożliwy do realizacji, to częściowo kontynuowano jego wdrażanie.

Władze wyraźnie nie mogły poradzić sobie z dwoistą postawą Kościoła, który przyjmował korzyści z dialogu, ale nie szedł zbyt daleko w angażowanie się w inicjatywy, w których kierownictwo PZPR chciało go widzieć. Konfuzję władz wywoływało dodatkowo wspieranie umiarkowanej opozycji przez znaczną część Episkopatu i jednoznaczne poparcie dla Solidarności wyrażane przez niektórych hierarchów kościelnych. Z drugiej strony kierowane przez Czesława Kiszczaaka Ministerstwo Spraw Wewnętrznych w dalszym ciągu inwigilowało i stosowało represje

wobec niepokornych kapłanów. Nie porzucono również brutalnych metod stosowanych przez funkcjonariuszy Wydziału VI Departamentu IV MSW czy grupę „D” w poszczególnych województwach. Do samego końca istnienia PRL zdarzały się również niewyjaśnione zabójstwa duchownych znanych ze wspierania opozycji. W 1989 ofiarą padło trzech księży: Stefan Niedziela, Sylwester Zych i Stanisław Suchowolec, wcześniej zaangażowanych po stronie Solidarności, i innych środowisk, których działalność była sprzeczna z interesami władz.

Warto podkreślić, że zarówno Kościół hierarchiczny, jak i szeregowi duchowni opowiedzieli się za ideą rozmów Okrągłego Stołu i zawarciem porozumienia władz z opozycją. Oficjalne stanowisko wobec nadchodzących wyborów precyzował komunikat z konferencji Episkopatu, w którym biskupi pisali, że wybory są szansą, którą należy wykorzystać w „początku odpowiedzialności za wspólne dobro”. Z drugiej jednak strony niektórzy spośród hierarchów stwierdzali wyraźnie, że nie może być im obojętne, kto wejdzie do parlamentu i czy kieruje się on w swoim postępowaniu wartościami chrześcijańskimi. Z kolei szeregowi duchowni wręcz masowo popierali Solidarność. Jak raportowano w dokumencie UdsW z czerwca 1989, zaangażowanie duchowieństwa katolickiego w kampanię wyborczą na rzecz opozycji przybierało różnorodne formy.

Wynik wyborów czerwcowych był dla władz ogromnym szokiem. Nikt bowiem spośród przywódców PZPR nie spodziewał się aż tak znaczącej klęski wyborczej. Wśród opinii dotyczących przyczyn porażki wielu z nich wskazywało na rolę Kościoła i wsparcia, jakie duchowieństwo udzieliło w kampanii wyborczej Komitetowi Obywatelskiemu Solidarności. Niektórzy z nich postrzegali to nawet jako czynnik kluczowy dla takiego, a nie innego wyniku wyborów. Mimo znaczącego udziału biskupów w doprowadzeniu do rozmów Okrągłego Stołu, które z punktu widzenia władz należały ocenić bardzo pozytywnie, to właśnie rola duchowieństwa w czasie kampanii wyborczej z 1989 r. okazała się być kluczowa dla klęski PZPR.

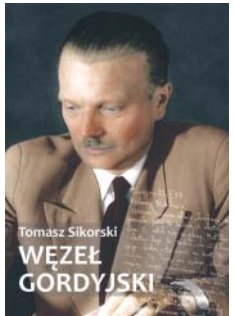

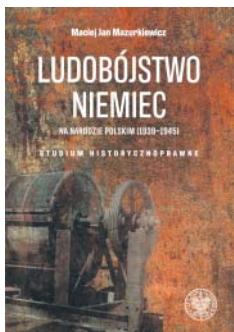
MONOGRAFIE

Jarosław Durka
Władze Polski „ludowej” wobec Jasnej Góry w latach 1945-1989
Katowice-Warszawa 2021, 754 s.
Książka opisuje dzieje Jasnej Góry w okresie Polski „ludowej”, od zakończenia II wojny światowej aż do końca rządów Wojciecha Jaruzelskiego.
ISBN: 978-83-8229-175-9

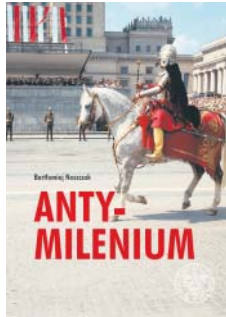

Tomasz Sikorski
Węzeł gordyjski. Katolicy świeccy w PRL (1956-1989)
Warszawa 2021, 520 s. + 32 s. wkł.
Monografia poświęcona środowiskom katolików świeckich w PRL w latach 1956-1989.
ISBN: 978-83-8229-078-3

Maciej Jan Mazurkiewicz
Ludobójstwo Niemiec na narodzie polskim (1939-1945). Studium historycznoprawne
Warszawa 2021, 520 s.
Książka jest propozycją oceny teoretycznej czynów Niemiec w latach 1939-1945 w perspektywie prawa międzynarodowego. Uwzględnia koncepcję zakazu zbrodni ludobójstwa autorstwa polsko-żydowskiego prawnika Rafała Lemkina.
ISBN: 978-83-8229-171-1

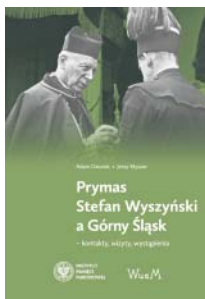
Bartłomiej Noszczak
Antymilenium. Konflikt państwa z Kościołem na tle obchodów tysiąclecia chrztu Polski (1956-1966/1967)
Warszawa 2020, 504 s.
Książka prezentuje wybrany aspekt polityki wyznaniowej PRL. Autor skupił się na tych działaniach aparatu władzy, które w sposób

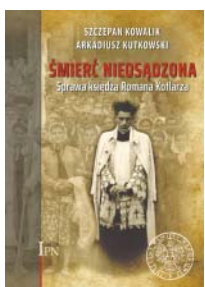
25 czerwca 1976 r. i w rezultacie sam stał się ofiarą bezprawnych działań ze strony PRL-owskiego aparatu represji zakończonych jego śmiercią 18 sierpnia 1976 r.
ISBN: 978-83-8098-787-6

Bartłomiej Noszczak
Za klasztorną furta. Migawki z życia i działalności jezuitów w Warszawie (1945-1956)
Warszawa 2020, 554 s.
Książka stwarza okazję do poznania historii jezuitów w Warszawie w pierwszej powojennej dekadzie. Nie tylko zagląda za kulisy, lecz także obrazuje aspekty życia i działalności jezuitów.
ISBN: 978-83-8098-977-1

Adam Dziurok, Jerzy Myszor
Prymas Stefan Wyszyński a Górny Śląsk - kontakty, wizyty, wystąpienia
IPN - Fundacja Centrum Badań nad Historią Kościoła im. ks. prof. Wincentego Myszora, Katowice-Warszawa 2020, 248 s.
Monografia przedstawiająca relacje abp./kard. Stefana Wyszyńskiego z diecezją katowicką w okresie jego prymasostwa w latach 1949-1981. W aneksie zamieszczono listy i przemówienia czy też sprawozdania sporządzone przez UB/SB.
ISBN: 978-83-8098-917-7

Szczepan Kowalik, Arkadiusz Kutkowski
Śmierć niesądzona. Sprawa księdza Romana Kotlarza
Lublin-Warszawa 2020, 400 s. + 56 s. wkł. ilustr.
Książka przybliża sylwetkę duchownego, który brał udział w manifestacjach

STUDIA I MATERIAŁY

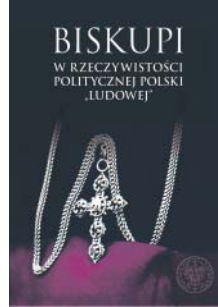
Ile z nauki, ile z ideologii?
Religioznawstwo w PRL
red. nauk. Łucja Marek i Rafał Łętocha, IPN - Instytut Religioznawstwa UJ, Kraków 2021, 352 s.
Studium o charakterze przyczynkarskim, wskazuje problemy i zagadnienia badawcze oraz otwiera dyskurs naukowy dotyczący funkcjonowania i rozwoju religioznawstwa w okresie PRL, zwłaszcza problemów jego ideologizacji i wykorzystania w polityce władz komunistycznych.
ISBN: 978-83-8229-202-2

Między Kamińskim i Kuroniem.
Ewolucja Związku Harcerstwa Polskiego w latach 1956-1964
red. nauk. Michał Wenklar, Kraków 2021
Książka poświęcona jest zmianom zachodzącym w ruchu harcerskim od odrodzenia ZHP w 1956 roku, aż do roku 1964.
ISBN: 978-83-8229-217-6

Oblicza zdrady?
red. nauk. Kazimierz Krajewski, Warszawa 2021, 664 s.
Publikacja dotycząca najważniejszych postaci z kręgów niepodległościowych, które przeszły na stronę komunistyczną, przyczyniając się do liczących arestowań wśród dotychczasowych współtowarzyszy broni.
ISBN: 978-83-8229-068-4

Biskupi w rzeczywistości politycznej Polski „ludowej”
red. nauk. Rafał Łątka, Warszawa 2020, 448 s.
Celem publikacji jest przedstawienie sytuacji biskupów w realiach komunistycznej władzy. W tomie znalazły się studia dot. m.in. kard. Adama Stefana Sapiehy, kard. Karola Wojtyły, kard. Franciszka Macharskiego, bp. Czesława Kaczmarka czy bp. Herberta Bednorza.
ISBN: 978-83-8098-802-6

Kardynał Bolesław Kominek - biskup, dyplomata, wizjoner
red. nauk. Wojciech Kucharski, Rafał Łątka, IPN - Ośrodek „Pamięć i Przyszłość”, Warszawa 2020, 408 s.
Tom dotyczy różnorodnych aspektów biskupiej posługi kard. Bolesława Kominka. Autorzy przybliżają jego rolę jako ordynariusza, jako członka Episkopatu oraz jego działalność w sferze publicznej.
ISBN: 978-83-8229-015-8

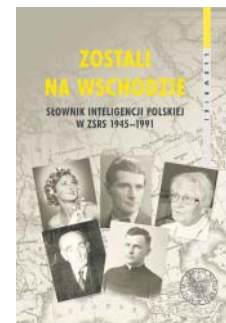
Księża dla władzy groźni.
Duchowni współpracujący z opozycją (1976-1989), t. 1
red. nauk. Rafał Łątka, Warszawa 2020, 336 s.
Książka jest kontynuacją rozważań podjętych w pierwszym tomie wydanym w 2019 r. W publikacji znalazły się teksty w różnorodny sposób ujmujące zagadnienie współpracy duchowieństwa z opozycją.
ISBN: 978-83-8229-026-4

Urząd do spraw Wyznań - struktury, działalność, ludzie, t. 1: Struktury wojewódzkie i wybrane aspekty działalności
red. nauk. Rafał Łątka, Warszawa 2020, 520 s.
Pierwszy tom z serii opracowań naukowych o centrali UdS, zawierających podstawowe źródła na temat struktur, działalności i obsady personalnej aparatu wyznaniowego oraz aktywności tych struktur w latach 1945-1956, 1957-1975 i 1975-1990.
ISBN: 978-83-8098-890-3

Słownik inteligencji polskiej w ZSRR 1945-1991
red. Adam Hlebowicz, Warszawa 2021, 488 s.
Słownik prezentuje sylwetki kapłanów, nauczycieli, naukowców i innych przedstawicieli elit polskich, którzy po 1945 r. pozostali na terenie ZSRR.
ISBN: 978-83-8229-182-7

SŁOWNIKI

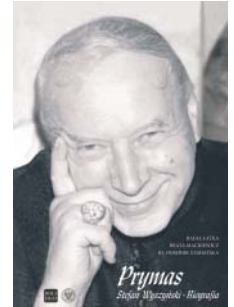
Zostali na Wschodzie. Słownik inteligencji polskiej w ZSRR 1945-1991
red. Adam Hlebowicz, Warszawa 2021, 488 s.
Słownik prezentuje sylwetki kapłanów, nauczycieli, naukowców i innych przedstawicieli elit polskich, którzy po 1945 r. pozostali na terenie ZSRR.
ISBN: 978-83-8229-182-7

bp. Mariusz Leszczyński
Księża diecezjalni ekspatrianci Archidiecezji Lwowskiej obrządku łacińskiego. Słownik biograficzny
Warszawa 2020, 1120 s.
Słownik zawiera 636 biogramów księży wyświęconych do 1945 r., którzy z powodu II wojny światowej i z przyczyn politycznych zaistniałych po jej zakończeniu zostali zmuszeni do opuszczenia terytorium archidiecezji lwowskiej w latach 1939-1959.
ISBN: 978-83-8098-328-1

BIOGRAFIE

Rafał Łątka, Beata Mackiewicz, ks. Dominik Zamiatała
Prymas Stefan Wyszyński. Biografia
IPN - Soli Deo, Warszawa 2020, 120 s.
Książka jest najbardziej kompletnym, jak do tej pory, opracowaniem biografii Prymasa Tysiąclecia. Ukazuje spektrum jego aktywności religijnej

i społecznej oraz nauczania. Publikacja także w języku angielskim i włoskim.
ISBN: 978-83-8098-819-4

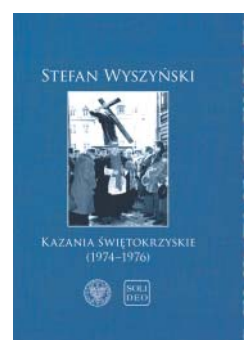

Ewa Rzezczońska
Władysław Siła-Nowicki. Żołnierz i konspirator 1939-1956
Warszawa 2021, 544 s.
Siła-Nowicki żył w kilku epokach: Polski międzywojennej, II wojny światowej, okresu komunizmu oraz ponownie wolnej Polski. W zbiorowej pamięci Polaków zapisał się jako prawnik, obrońca w procesach politycznych PRL, chadek, działacz społeczno-polityczny.
ISBN 978-83-8229-193-3

Anna Jagodzińska
Kustosz Pamięci. Książka Leon Stępnia (1913-2013). Więzień Dachau i Mauthausen-Gusen
IPN - Wydawnictwo UKSW, Warszawa 2020, 436 s.
Biografia księdza kanonika Leona Stępnia - ocalonego więźnia niemieckich obozów koncentracyjnych Dachau i Mauthausen-Gusen, powstała ze spisanych przez autorkę wielogodzinnych z nim rozmów i relacji innych osób.
ISBN: 978-83-8098-811-8

DOKUMENTY

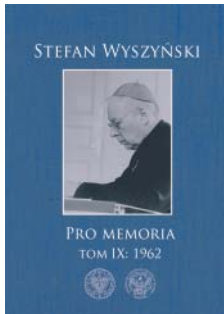

Stefan Wyszyński
Kazania świętokrzyskie 1974-1976
wstęp i oprac. Rafał Łątka,

poleca:

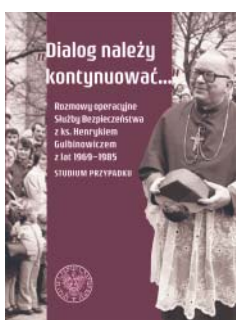
Beata Mackiewicz, Dominik Zamiatała, IPN – Solideo, Warszawa 2021, 200 s. Publikacja zawiera wygłoszone w latach 1974–1976 w kościele Świętego Krzyża w Warszawie wystąpienia kard. Stefana Wyszyńskiego, w ramach których prymas odnosił się do kluczowych kwestii z zakresu katolickiej nauki społecznej. ISBN: 978-83-8229-176-6

Stefan Wyszyński
Pro memoria, t. 9: 1962
red. nauk. ks. Andrzej Poniński, IPN – Archidiecezja Warszawska – Archidiecezja Gnieźnieńska – Wydawnictwo UKSW, Warszawa 2020, 416 s. Kolejny tom z cyklu „Pro memoria” zawierający zapiski kard. Stefana Wyszyńskiego z 1962 r., w tym z inauguracji Soboru Watykańskiego II. W tym właśnie roku powołano w MSW Departament IV, któremu zlecono szeroki zakres inwigilacji duchowieństwa. ISBN: 978-83-8229-127-8

Pontyfikat wielu zagrożeń. Jan Paweł II w świetle dokumentów sprawy „Kapella” 1979–1990
oprac. Irena Mikłaszewicz i Andrzej Grajewski, Warszawa 2021, 304 s. Unikatowy zbiór dokumentów jednej z operacji sowieckiego wywiadu, prowadzonej pod nadzorem Moskwy przez I Wydział KGB Litewskiej Socjalistycznej Republiki Sowieckiej. Stanowi interesujący przyczynek do zbadania relacji między ZSRS a Stolicą Apostolską oraz ważne źródło informacji, dotyczących wiedzy i wyobrażeń KGB na temat poczynań Jana Pawła II. ISBN: 978-83-8229-064-6

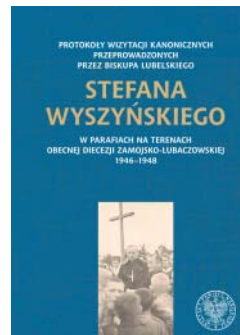

„Dialog należy kontynuować...” Rozmowy operacyjne Służby

Bezpieczeństwa z ks. Henrykiem Gulbinowiczem z lat 1969–1985. Studium przypadku
wybór, wstęp i oprac. Rafał Łatka i Filip Musiał, Kraków–Warszawa 2020, 264 s. Edycja źródeł dokumentujących trwający 16 lat dialog operacyjny księdza, później biskupa i kardynała Henryka Gulbinowicza ze Służbą Bezpieczeństwa. ISBN: 978-83-8098-339-7

Listy z KL Dachau Wiktora Jacewicza SDB
red. nauk. Jarosław Wąsowicz SDB, Poznań 2020, 232 s. + 16 s. wkł. Ilustr. Wydawnictwo źródłowe zawierające 87 listów kleryka Witolda Jacewicza wysłanych z KL Dachau w latach 1941–1945, ukazujących warunki i realia pobytu w niemieckim obozie koncentracyjnym. ISBN: 978-83-8098-948-1

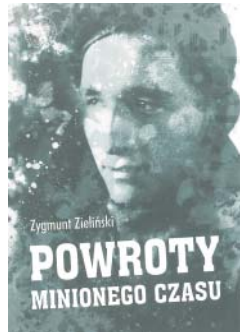
Protokoły wizytacji kanonicznych przeprowadzonych przez biskupa lubelskiego Stefana Wyszyńskiego w parafiach na terenach obecnej diecezji zamojsko-lubaczowskiej 1946–1948
wstęp i oprac. bp Mariusz Leszczyński, Warszawa 2020, 336 s. Ważne wydawnictwo źródłowe uzupełniające w istotny sposób biografię Prymasa Tysiąclecia. ISBN: 978-83-8098-887-3

RELACJE I WSPOMNIENIA

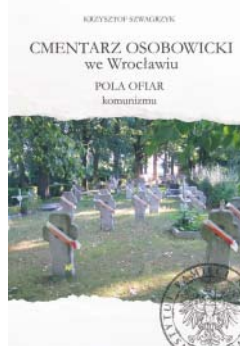
ks. Dominik Ścisła
Pamiętnik kapelana wojskowego i inne zapiski z lat 1914–1945
wstęp i oprac. ks. Szczepan Kowalik, Warszawa–Lublin

2020, 474 s. + 128 s. wkł. zdj. Zapis wspomnień ks. Dominika Ścisła. ISBN: 978-83-8098-973-3

ks. Zygmunta Zielińskiego
Zagnieżdżone w pamięci. Powroty minionego czasu
Warszawa 2020, 872 s. Edycja zawiera wspomnienia księdza profesora Zygmunta Zielińskiego z całego okresu jego życia. ISBN: 978-83-8098-876-7

ALBUMY

Krzysztof Szwarzgryk
Cmentarz Osobowicki we Wrocławiu. Pola ofiar komunizmu
Warszawa 2021, 240 s. Album stanowi pełny opis wrocławskich pól ofiar komunizmu, z ustaleniem listy ofiar łącznie. Charakterystyce samej nekropolii towarzyszy szczegółowy ogląd poszczególnych pól, również tych, gdzie na pogrzebanych ciałach ofiar terroru komunistycznego pojawiły się „cywilne” pochówki. ISBN: 978-83-8229-150-6

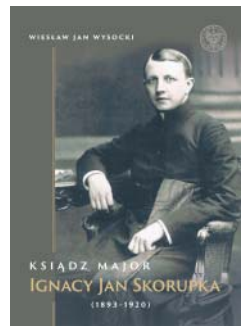

Adam Pleskaczyński
Wartheland. Dzieje zbrodni
Poznań–Warszawa 2021, 383 s. Monograficzny album składa się z ośmiu rozdziałów, w których za pomocą obszernych opisów i komentarzy przedstawiono dzieje Kraju Warty z perspektywy ludności polskiej, żydowskiej i niemieckiej. ISBN: 978-83-8229-225-1

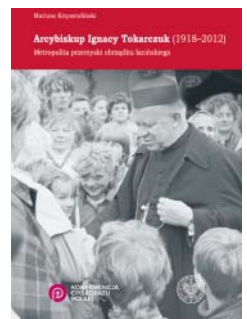
Wanda Barbara Kociuba
„Zamiast Twojego uśmiechu, Polsko, mamy łzy i uśmiech niedoli”.

Pamiętnik z Syberii, Iranu i Libanu
wyd. 2 zm., wstęp i oprac. Wojciech Kujawa, Warszawa 2021, 456 s. Drugie, tym razem albumowe, wydanie pamiętnika Wandy Kociuby, dotyczącego deportacji na Syberię, ewakuacji z armią Andersa do Iranu, nauki w Isfahanie, a następnie pobytu w Libanie. ISBN: 978-83-8229-160-5

Wiesław Jan Wysocki
Książ major Ignacy Jan Skorupka (1893–1920)
Warszawa 2020, 408 s. Album prezentuje symboliczną i legendarną postać kapelana wojskowego ks. Ignacego Skorupki, poległego w boju pod Ossowem 14 sierpnia 1920 r. ISBN: 978-83-8098-981-8

Mariusz Krzysztofiński
Arcybiskup Ignacy Tokarczuk (1918–2012). Metropolita przemyski obrządku łacińskiego
Rzeszów–Warszawa 2019, 550 s. Album prezentuje drogę życiową i posługę duszpasterską ordynariusza przemyskiego. ISBN: 978-83-8098-515-5

Łukasz Kobiela
August Hlond 1881–1948
IPN – Stowarzyszenie Pokolenie, Warszawa–Wrocław 2018, 568 s. Album oddaje hołd postaci prymasa Hlonda w 70. rocznicę jego śmierci przypadającą w roku jubileuszu stulecia

odzyskania niepodległości Polski. ISBN: 978-83-8098-377-9

Konrad Bialecki, Rafał Łatka, Rafał Reczek, Elżbieta Wojcieszek
Arcybiskup Antoni Baraniak 1904–1977
Poznań–Warszawa 2017, 488 s. Album przybliży postać wielkiego człowieka, zaufanego sekretarza prymasów Polski – Augusta Hlonda i Stefana Wyszyńskiego, więźnia okresu stalinowskiego, abp. Antoniego Baraniaka. ISBN: 978-83-8098-236-9

PUBLIKACJE POPULARNO-NAUKOWE

Paweł Wyszowski
Tywrowski memoriał męczenników katolickich na Ukrainie w XX wieku
Warszawa 2020, 120 s. Przewodnik po Memoriale męczenników Kościoła katolickiego na Ukrainie w XX wieku, działającym w Tywrowie na Ukrainie. To miejsce pamięci i modlitwy, stworzone przez o. Pawła Wyszowskiego. Umieszczono tam pamiętki po ofiarach komunistycznych prześladowań. ISBN: 978-83-8229-056-1

Krzysztof Dybciak
Pisarz, który został papieżem. Twórczość Karola Wojtyły – Jana Pawła II
IPN – Fundacja Rozwoju Systemu Edukacji, Warszawa 2020, 464 s. Monografia twórczości

literackiej Karola Wojtyły – Jana Pawła II adresowana nie tylko do badaczy, lecz przede wszystkim do czytelników zainteresowanych osobą i dziedzictwem papieża Polaka. ISBN: 978-83-8229-130-8

Jerzy Sikora
Pisarstwo Prymasa Tysiąclecia
IPN – Fundacja Rozwoju Systemu Edukacji, Warszawa 2020, 312 s. Książka pokazuje pisarstwo Wyszyńskiego w nowej optyce, dotychczas pomijanej przez badaczy. Jego pisarstwo jest dokumentem, świadectwem, ale również refleksją filozoficzną i religijną, medytacją, modlitwą, kazaniem. ISBN: 978-83-8229-146-9

Zanim nastąpiła wolność. Droga do niepodległej II Rzeczypospolitej
red. nauk. Filip Musiał i Michał Wenklor, Kraków 2021, 376 s. Książka zawiera ponad 50 popularnonaukowych artykułów autorstwa historyków krakowskiego Oddziału IPN przybliżających najważniejsze wydarzenia prowadzące do odzyskania przez Polskę niepodległości w listopadzie 1918 r. ISBN: 978-83-8229-170-4

„Biuletyn IPN” nr 9/2021 – Pisarze polscy
Pisarze polscy – to główny temat wrześniowego numeru. W stulecie urodzin Krzysztofa Kamila Baczyńskiego i Tadeusza Różewicza ukazujemy wybranych XX-wiecznych pisarzy. Do „Biuletynu IPN” dołączyliśmy płytę DVD z dwoma filmami z cyklu „Errata do biografii”: „Kazimierz Wierzyński i Marek Nowakowski [reż. Robert Kaczmarek].”

O Polakach na Wschodzie

W wyniku tragicznych dla Polski postanowień konferencji jałtańskiej w lutym 1945 r. Polska została oddana pod sowiecki protektorat, a ziemie wschodnie II Rzeczypospolitej włączono w granice ZSRS.

ADAM HLEBOWICZ
DYREKTOR BEN IPN

Ekspatriacja

Kiedy dla Polaków z Kresów stało się jasne, że zachodni alianci nie będą występować w obronie przedwojennych granic, większość z nich zdecydowała się przenieść do Polski. Według Jana Czerniakiewicza w latach 1944-1948 z terenów włączonych do ZSRS wyjechało 1,5 mln osób. Najwięcej Polaków ubyto z Ukraińskiej SRS - 787 674, co jest zrozumiałe, jeśli wziąć pod uwagę eksterminacyjną politykę Ukraińskiej Powstańczej Armii, prowadzoną już od 1943 r. Inaczej sytuacja wyglądała w Litewskiej SRS i Białoruskiej SRS.

Na Litwie władze komunistyczne chętnie pozbywały się Polaków - głównie inteligencji - ze stołecznego Wilna. Odwrotnie na Wileńszczyźnie - w wielu miejscach wstrzymywano akcję wyjazdową w obawie, że obszary te opustoszeją, a z ZSRS napłynie ludność rosyjskojęzyczna. Skomplikowana sytuacja była także na Litwie Kowieńskiej, początkowo nieobjętej przesiedleniami. Pod wpływem nacisków polskich wiosną 1945 r. zostały uruchomione punkty ewakuacyjne w Kiejdanach, Poniewieżu, Kownie i Wilkomierzu. W ciągu kilku dni zgłosiło się do nich ok. 50 tys. Polaków - obywateli przedwojennego państwa litewskiego, z których zaledwie ok. 700 miało przed wojną obywatelstwo polskie. Tak bardzo zaniepokoiło to Litewską SRS, że operację wstrzymano. Ostatecznie te tereny opuściło zaledwie 1800 osób.

Obszar włączony do Białoruskiej SRS opuściła przede wszystkim ludność miejska. Według badań Czerniakiewicza pracownicy umysłowi, służby zdrowia, kultury i sztuki, duchowni, nauczyciele, wojskowi oraz działacze społeczni stanowili łącznie ok. 26 proc. ogółu ludności, która wyjechała z ZSRS w latach 1944-1948.

Ciekawe jest porównanie wielkości przesiedleń z dwóch największych polskich ośrodków na Kresach - Wilna i Lwowa. Z Wilna wyjechało ok. 80 proc. przedwojennej ludności polskiej, w tym niemal cała inteligencja. W kolejnych latach jednak do miasta zaczęli napływać Polacy z Wileńszczyzny, dzieci tamtejszych rolników, szukający w stolicy wykształcenia i pracy. Inaczej było we Lwowie, w którym zdecydowało się pozostać zaledwie ok. 12 tys. Polaków, czyli 5 proc. ogółu jego ludności. W późniejszych latach do miasta wróciło z łagrów i więzień co najmniej kilkaset osób.

W przeciwieństwie do Wilna była to w dużej mierze inteligencja. Mimo niemal całkowitej likwidacji polskich instytucji kulturalnych i szkolnictwa pozostali we Lwowie nie wyobrażali sobie życia poza nim.

Dlaczego ci nieliczni nie opuścili rodzinnych stron? Jedną z odpowiedzi podaje Dora Kacnelson, polsko-żydowska badaczka romantyzmu, przywołując świadectwo Kazimierza Lutowskiego, Sybiraka, mieszkańca Drohobycza: „gdybyśmy wszyscy odje-

sowieckie nie zezwoliły tuż po wojnie na podjęcie w ZSRS jakiegokolwiek polskiej działalności organizacyjnej.

Masowe aresztowania Polaków zamieszkałych we Lwowie odbyły się między 2 a 4 stycznia 1945 r. Objęły one - wg szacunków tutejszej Armii Krajowej - ok. 17 tys. osób, wśród których znalazło się 31 pracowników naukowych uniwersytetu i politechniki, a także 10 artystów teatralnych i muzyków, 38 inżynierów i techników (m.in. z gazowni,

dzieci, co na Białorusi i Łotwie zakończyło się całkowitą likwidacją tego nauczania w roku szkolnym 1948/1949. Gdy uczniów zmuszano, by przeszli do nowych placówek, nierzadko zdarzały się takie sytuacje: „w białoruskiej szkole w Oszmianie pojawiły się napisy - »precz z rosyjskimi okupantami«, a odmowę nauki i pracy uzasadniano: »tu powinna być Polska«”.

Na tym tle odmiennie wyglądała sytuacja w Litewskiej SRS. Formalnym powodem

strukturą narodowościową Litewskiej SRS. W kolejnych latach zaczęła spadać liczba zarówno szkół z polskim językiem wykładowym, jak i uczniów. W roku szkolnym 1989/1990 w placówkach tych kształciło się 995 osób, co stanowiło 1,95 proc. wszystkich uczących się na Litwie.

Kościół

Ostoją polskości na Wschodzie był zawsze Kościół katolicki. Po 1944 r. na swoich stolicach biskupich pozostali metropolita wileński Romuald Jałbrzykowski, metropolita lwowski Eugeniusz Baziak i ordynariusz diecezji łuckiej Adolf Szelażek. Początkowo sprzeciwiali się oni wyjazdowi Polaków na zachód. Wiedząc, jakim autorytetem wśród Polaków cieszy się Kościół, władze sowieckie postanowiły uderzyć w jego strukturę. Początkowo aresztowano duchownych uczestniczących w polskim zbrojnym podziemiu, a po wyroku sądowym zesłano ich do łagrów na wiele lat. Następnie ostrze represji skierowano przeciw profesorom seminarium, pracownikom kurii i kapłanom piastującym istotne funkcje w strukturze kościelnej. Gdy okazało się, że i to nie zmieniło postawy biskupów, NKWD postanowiło ich aresztować. Biskupa Szelażka i kilku duchownych tej diecezji zatrzymano w Łucku 5 stycznia 1945 r., abp. Jałbrzykowskiego w tym samym miesiącu w Wilnie, a metropolitę lwowskiego wiosną 1946 r. Wszystkich trzech podczas ich pobytu w więzieniach zmuszono ostatecznie do wyjazdu do Polski Ludowej.

W archidiecezji wileńskiej niemal połowa duchowieństwa postanowiła zostać w dotychczasowych parafiach. Na Polesiu, w diecezji pińskiej odsetek wyjeżdżających był znacznie wyższy z uwagi na zdecydowaną przewagę na tych terenach ludności prawosławnej i białoruskiej zarazem. W metropolii lwowskiej oprócz nacisków i prześladowań sowieckich istotną rolę odegrał terror nacjonalistów ukraińskich. Zasadnicze znaczenie miała postawa parafian. Jeśli na miejscu zostawała większa ich grupa (niekoniecznie większość), zazwyczaj trwali też duszpasterze. Na Litwie dodatkowym powodem była aktywność katolików litewskich, wypełniających lukę po przesiedlonych na zachód Polakach.

Spośród kapłanów, którzy zdecydowali się trwać, wielu było prawdziwą elitą polską na Kresach, miało za sobą zagraniczne studia i mogło się poszczycić tytułami naukowymi. Wielu wybitnych kapłanów musiało służyć w małych

wiejskich parafiach, zwłaszcza po szeroko zakrojonej akcji depolonizacyjnej Wilna i Lwowa w 1948 r. W tym roku i w kolejnych latach zdecydowana większość polskiego duchowieństwa na Wschodzie została aresztowana i skazana na długi pobyt w łagrach. Na Syberii i w Kazachstanie śmierć poniosło ponad 20 polskich księży katolickich.

Inteligencja

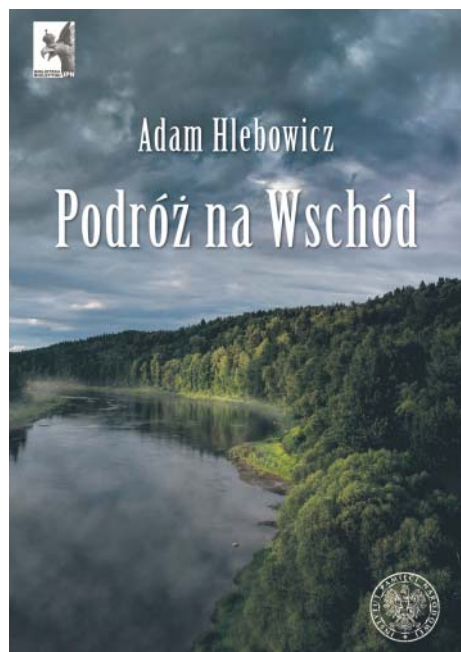
Po 1945 r. na Wschodzie zostali nieliczni przedstawiciele polskiej inteligencji, którzy zdecydowali się przyjąć obywatelstwo ZSRS, najczęściej z powodów osobistych. Dla wielu z nich podstawowym argumentem była niechęć do porzucenia rodzinnego miasta, gdzie przeżyli znaczną część życia. Odnosi się to przede wszystkim do polskich elit Lwowa i Wilna. Innym ważnym powodem pozostania było oczekiwanie na uwolnienie członka rodziny znajdującego się w więzieniu, na zsyłce lub w łagrze.

Przykładem człowieka, który nie potrafił i nie chciał rozstać się z ukochanym miastem, jest Jerzy Orda - historyk sztuki, specjalista w zakresie architektury Wilna. Absolwent USB z tytułem doktora filozofii należał do najlepszych znawców przeszłości stolicy Litwy. Po wojnie odmówił nostryfikacji polskiego dyplomu i otwarcie przyznał się do wiary w Boga, pozostawiając więc zatrudnienia. Dopiero po kilku latach został pracownikiem nieetatowym, a w końcu otrzymał posadę w Bibliotece Instytutu Historii Litewskiej Akademii Nauk. Dopiero w 1958 r. otrzymał normalny etat, ale na najniższym stanowisku młodszego pracownika naukowego. W latach 60. współtworzył zespół pieśni i tańca „Wilia” i uczestniczył w odrodzeniu polskiego życia teatralnego. Zmarł w Wilnie w 1972 r.

We Lwowie symbolem *semper fidelis* był prof. Mieczysław Gębarowicz, ostatni polski dyrektor Ossolineum. W latach 50. ten wybitny uczyony, historyk sztuki podobnie jak Jerzy Orda był zatrudniany na najniższych stanowiskach naukowych w lwowskich placówkach nauki i kultury. Pisał liczne prace, opierając się głównie na własnej pamięci i bez jakiegokolwiek wsparcia materialnego. Dożył 91 lat, w 1984 r. spoczął na Cmentarzu Łyczakowskim.

Inicjatywy

W okresie 1948-1987 nauczanie języka polskiego, a szerzej polskiej historii i kultury, było możliwe prak-

chali, cały świat powiedziałby z przekonaniem, że tutaj nigdy nie było Polski”.

Depolonizacja

Tuż po zakończeniu działań wojennych, kiedy się wydawało, że istnieje szansa na odbudowę (przynajmniej w jakimś stopniu) życia społecznego i kulturalnego, w Wilnie - zresztą za zgodą Komunistycznej Partii Litwy - reaktywowano działalność Polskiego Teatru Dramatycznego oraz Polskiego Teatru Komedii Muzycznej. W październiku 1944 r. były to jedyne tego typu placówki w mieście. Nie litewskie, nie rosyjskie czy sowieckie, ale właśnie polskie. Funkcjonowały krótko, bo już 28 stycznia 1945 r. nakazano je zamknąć. Jednak w ciągu tych niecałych czterech miesięcy dały one aż 128 przedstawień i koncertów.

Komuniści od początku zdecydowanie przystąpili do depolonizacji oświaty i kultury. Polski charakter straciły przede wszystkim uniwersytety w Wilnie i we Lwowie. Z ich nazw już wcześniej usunięto patronów - Stefana Batorego i Jana Kazimierza - co miało wymiar symboliczny. Podobne procesy zachodziły na innych uczelniach wyższych. Władze

zakładów wodociagowych, elektrowni, kolei oraz 2 zajmujących się rekonstrukcją „Panoramy Raclawickiej”), 7 lekarzy, 10 adwokatów i 8 pracowników kuratorium. Część zatrzymanych zwolniono po kilkudniowym śledztwie, większość jednak deportowano w głąb Związku Sowieckiego.

Szkoły

Na Litwie, Białorusi i Ukrainie, a nawet na Łotwie w pierwszych latach powojennych, do roku szkolnego 1948/1949, zachowano język polski jako wykładowy. Trzeba wyraźnie podkreślić - nie było to szkolnictwo polskie, ale polskojęzyczne, całkowicie podporządkowane ideologii sowieckiej. Do 1948 r. w Dyneburgu na Łotwie działały gimnazjum i szkoła podstawowa, na Białorusi w 1946 r. było 15 polskojęzycznych szkół początkowych, sześć siedmiolletnich i jedna średnia. We Lwowie funkcjonowały trzy placówki z językiem polskim jako wykładowym, z których jedną - nr 30 - zlikwidowano w 1962 r., dwie pozostałe przetrwały do końca istnienia ZSRS. Wszędzie, gdzie działały szkoły polskojęzyczne, obserwowano masowy napływ

zachowania, a w pewnym okresie nawet rozbudowania szkolnictwa polskojęzycznego był stosunkowo wysoki udział Polaków w strukturze ludności Litwy, ok. 7 proc. Tak naprawdę decyzja o istnieniu takiej oświaty miała charakter polityczny i służyła podtrzymaniu konfliktu Polaków ze społeczeństwem litewskim, zgodnie z powszechnie stosowaną w ZSRS zasadą *divide et impera*. Potwierdza to fakt, że nie odtworzono polskojęzycznej edukacji na dawnej Litwie Kowieńskiej (tam Polacy mieli się po prostu wtopić w żywioł litewski) ani na sąsiedniej Białorusi, w której skład weszła większa część Wileńszczyzny, ze znaczącą liczbą ludności polskiej.

Początkowo na Litwie działały jedynie dwa gimnazja polskojęzyczne w Wilnie, do których rychło dołączyło trzecie, usytuowane w Nowej Wilejce. Rekordowa liczba szkół z klasami polskimi funkcjonowała w roku szkolnym 1954/1955 - 312. Do tego należy dodać 54 placówki z klasami polsko-rosyjskimi, 19 szkół z klasami polsko-litewskimi i 9 z klasami polsko-rosyjsko-litewskimi. Naukę po polsku we wszystkich rodzajach placówek pobierało 32 260 osób, czyli 7,79 proc. uczniów na Litwie, co pokrywało się ze

które nie otrzymał odpowiedzi.

Nieocenionym źródłem wsparcia dla Polaków na Wschodzie była polska literatura przemycana przez sowiecki kordon. Jak podaje komunistyczne źródło informacji, w połowie lat 80. przez przejścia graniczne w Grodnie i Brześciu do Białoruskiej SRS wwożono ok. 50 tys. egzemplarzy literatury religijnej rocznie, głównie w języku polskim.

Odrodzenie

Na I Kongresie Polaków na Ukrainie, który się odbył 12-13 maja 1990 r. w Kijowie, rusycysta, krytyk literacki, działacz opozycji Andrzej Drawicz stwierdził: „Mielicie na pewno żal, że Polska wam nie pomagała, że zapomniała o was. Polska o was nie zapomniała, ale pomóc wam nie bardzo mogła. Oficjalnie was przecież tu nie było”.

W drugiej połowie lat 80., nim takie słowa mogły paść w stolicy Ukrainy i gdy istniał jeszcze Związek Sowiecki, na nowo zaczęło się budzić polskie życie społeczne, kulturalne, a z czasem i polityczne. Pierwszy sygnał przyszedł z Białorusi. Z jednej strony jest to o tyle dziwne, że przecież tam władza sowiecka nie pozwalała na jakiegokolwiek formy kultury polskiej. Z drugiej strony to właśnie tam mieszkala największa liczba naszych rodaków za wschodnią granicą. 17 maja 1987 r. w Lidzie powstał Klub Miłośników Kultury Polskiej. Na ziemi lidzkiej do dzisiaj jest bardzo duży procent Polaków. Wkrótce do Lidy dołączyły Baranowicze i Grodno. W latach 1988-1990 na Białorusi powstało kilkadziesiąt polskich lokalnych stowarzyszeń społecznych o różnym charakterze. 16 czerwca 1990 r. na bazie tych zarejestrowanych prawnie podmiotów powstał Związek Polaków na Białorusi. W tym roku na skutek presji miejscowych Polaków język polski wykładano już w 174 szkołach, z czego korzystało 8252 uczniów.

Na Litwie dopiero w maju 1988 r. udało się powołać do życia Stowarzyszenie Społeczno-Kulturalne Polaków na Litwie. Większość założycieli stanowili dziennikarze związani z jedynym polskojęzycznym pismem ukazującym się w całym ZSRS - „Czerwonym Sztandarem”. Nowa organizacja została afiliowana przy Litewskim Funduszu Kultury, co wynikało z obowiązujących wtedy przepisów prawnych. Do 26 listopada 1988 r. powstały na Litwie 34 oddziały SSKPL, zrzeszające ok. 3 tys. członków. Próby współpracy z Sajudisem, litewskim ruchem wolnościowym, zakończyły się niepowodzeniem.

16 kwietnia 1989 r. na pierwszym zjeździe SSKPL przekształciło się w Związek Polaków na Litwie i stało się w pełni autonomiczną jednostką prawną. Do ZPL przystąpiło 12 tys. członków. Pół roku później w Solecznikach i Niemenczynie miejscowi delegaci powołali rady rejonowe polskiego rejonu narodowo-terytorialnego. Nie zapobiegła tego Rada Najwyższa Litewskiej SRS, która kilka dni później unieważniła obie uchwały samorządowe.

Na Ukrainie dwie pierwsze polskie struktury społeczne powstały nie jako podmioty samodzielne, ale wewnątrz istniejących legalnie stowarzyszeń ukraińskich. 5 lipca 1988 r. w Kijowie utworzono Polską

„ Jerzy Orda – historyk sztuki, specjalista w zakresie architektury Wilna. Absolwent USB z tytułem doktora filozofii należał do najlepszych znawców przeszłości stolicy Litwy. Po wojnie odmówił nostryfikacji polskiego dyplomu i otwarcie przyznawał się do wiary w Boga, pozbawiono go więc zatrudnienia

Sekcję Kulturalno-Oświatową w ramach Ukraińskiego Towarzystwa Przyjaźni i Łączności z Zagranicą. 13 marca 1989 r. sekcja przekształciła się w Polskie Stowarzyszenie Kulturalno-Oświatowe na Ukrainie. Wnet powołano jego oddziały w Kijowie, Żytomierzu, Winnicy, Gródku Podolskim, Chmielnickim, a następnie w Kirowohradzie, Krzemieńcu, Charkowie i Odessie. Po roku działalności liczyło ono ok. 5 tys. członków. Z kolei 4 grudnia 1988 r. we Lwowie założono Towarzystwo Kultury Polskiej Ziemi Lwowskiej, funkcjonujące w obrębie Funduszu Kultury Ukraińskiej. Już na początku następnego roku miało ono oddziały w Samborze, Mościskach, Drohobyczu, Chodorowie, Stryju i Żydaczowie. W krótkim czasie TKPZL liczyło ok. 2 tys. członków. Zaraz potem odrębne polskie organizacje powstały w Krzemieńcu, Czerniowcach, Tarnopolu, Stanisławowie i Łucku.

Po 1990 r. polskie życie społeczne odrodziło się we wszystkich ośrodkach w ZSRS, gdzie w większej liczbie żyli Polacy – w Moldawii, Kazachstanie, Rosji, Estonii, Gruzji, Armenii, Uzbekistanie. Upadek Związku Sowieckiego po nieudanym puczu Janajewa w sierpniu 1991 r. nie przerwał tego procesu, a jedynie go wzmocnił. Od 26 grudnia 1991 r., gdy Rada Najwyższa ZSRS złożyła deklarację o samorozwiązaniu

ZSRS, w nowo powstałych państwach Polacy musieli jednak niejako od nowa budować swoją pozycję, przedstawiać oczekiwania, postulować korzystne dla siebie rozwiązania prawne.

O tych wszystkich zjawiskach mówi I tom publikacji *Zostali na Wschodzie. Słownik inteligencji polskiej w ZSRS 1945-1991*. Jest to popularnonaukowe ujęcie niezbadanego do tej pory tematu, które będzie liczyło łącznie co najmniej cztery tomy. Napisane dostępnym językiem życiorysy mało znanych lub całkowicie zapomnianych Polaków na Wschodzie, w intencji autorów, mają przybliżyć bohaterstwo i ogromne przywiązanie do polskości tych osób. Zachęcam do lektury.

***

Dobrym uzupełnieniem *Słownika* jest zbiór esejów i reportaży *Podróż na Wschód*.

Objąłem tę książką bardzo szerokie terytorium, bo w kierunku wschodnim Syberię, jezioro Bajkał i Ułan Ude, na północ sięgnąłem Karelii i niemalże kręgu polarnego, a na południu – Kazachstanu, stepów akerańskich oraz Odessy. Piszę o dziedzictwie Wielkiego Księstwa Litewskiego i dawnych Kresów Wschodnich Rzeczypospolitej, o pomnikach i grobach polskich zesłańców oraz męczenników,

„ prof. Mieczysław Gębarowicz, ostatni polski dyrektor Ossolineum. W latach 50. ten wybitny uczony, historyk sztuki był zatrudniany na najniższych stanowiskach naukowych w lwowskich placówkach nauki i kultury

tycznie tylko w domach rodzinnych – w niektórych prowadzono edukację skierowaną do liczniejszego grona dzieci i młodzieży. Warunkiem były pełna konspiracja i pewność, że ośrodek nie zostanie wydany. Wiemy o takich punktach kształcenia we Lwowie, w Rydze, Wilnie.

Stopniowo, zwłaszcza od końca lat 60., pojawiały się pierwsze legalne organizacje polskie; początkowo Sowietów pozwalali im działać w ośrodkach polskości mniejszych lub tych bardzo oddalonych od granicy z Polską. Jedną z pierwszych był Klub Przyjaciół Polski „Wisła”, który powstał w Irkucku w 1969 r. Jego główny cel stanowiło nauczanie języka polskiego oraz nawiązywanie przyjaznych stosunków ze wspólnotą polską. Pierwszymi nauczycielami byli Polacy mieszkający w Irkucku, a uczniami w większości osoby pochodzenia polskiego. Ponadto w bibliotekach i niektórych księgarniach oraz kioskach była dostępna literatura polskojęzyczna. W 1976 r. w Rydze na Łotwie zawiązał się Klub Miłośników Kultury Polskiej.

Cenna była inicjatywa Jana Platera-Gajewskiego z Karagandy w Kazachstanie. Wykorzystując działające po obu stronach granicy Towarzystwo Przyjaźni Polsko-Radzieckiej, aby pokazać, jak „wzorcowe są wzajemne relacje”, tworzył liczne kluby przyjaźni polsko-kazachskiej. Na bazie tych struktur w latach 70. zorganizował wiele wystaw o Polsce i koncertów z polską muzyką oraz utworzył polskojęzyczne zbiory w 20 bibliotekach Kazachstanu.

Macierz

W latach 1971-1978 Związek Sowiecki odwiedzało rocznie ok. 815 tys. obywateli PRL, a Polskę w tym samym czasie 420 tys. osób z ZSRS. Już te liczby pokazują, jak trudno było przyjechać do kraju naszym rodakom. Przyjmowanie wizyt członków rodziny, a z drugiej strony możliwość odwiedzenia ojczyzny, kontakt z polskim otoczeniem, językiem i kulturą bardzo pomagały utrzymać narodową tożsamość.

Pierwszym sygnałem, że Polska nie zapomniała o rodakach na Wschodzie, choć fakt ten z oczywistych względów nie przedostał się do szerokiej opinii publicznej, było przygotowanie, a następnie skierowanie w listopadzie 1974 r. do władz PRL Listu 15, w którym grupa polskich intelektualistów stanęła w obronie mniejszości polskiej w Związku Sowieckim. Postulowali oni, by Polacy mieszkający na Kresach Wschodnich cieszyli się tymi samymi prawami co Polonia w krajach Zachodu, także wolnością religijną. „Z przykrością stwierdza się, że wielka rzesza Polaków w ZSRS nie ma w pełni takiego prawa” – czytamy w dokumencie. Pomysłodawcami listu byli poeta Zbigniew Herbert, kompozytor Zygmunt Mycielski i literat Antoni Słonimski.

Podobną inicjatywę podjął prymas Polski kard. Stefan Wyszyński. W 1975 r. w wywiadzie dla paryskiej „Kultury” wspominał, że Episkopat Polski przedłożył rządowi PRL pismo dotyczące sytuacji polskiej ludności w ZSRS, na

WYDAWNICTWO
INSTYTUTU PAMIĘCI NARODOWEJ IPN

Targi Wydawców Katolickich 23-26 września

Zamek Królewski w Warszawie – Arkady Kubickiego
Stoisko nr 74

Do zobaczenia!